

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozij u povodu 300. obljetnice rođenja Immanuela Kanta (1724–2024): Kant

Babić, Mile; Mujkić, Asim

2025

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/834>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ELEMENTI RIMSKOG PRAVA U KANTOVOJ FILOZOFIJI PRAVA

Dževad Drino*

Sažetak: Ako je antička Grčka zavičaj filozofije i politike, tako je stari Rim postojbina pravne nauke (*iuris prudentiae*), filozofija prava počinje svoj istinski život tek s Hegelom, ali period “prekritičke filozofije prava” s centralnim pojmom pravde k refleksiji prava u kojoj subjektivnost ima konstitutivno značenje, nesumnjivo dolazi s Kantovom filozofijom.

Kantova filozofija prava značajno je oblikovana trajnim vrijednostima filozofskih pravaca i škola koje su bile prisutne u Rimu; prije svega škola stoicizma, ali i postavkama škole prirodnog prava koje je obradio rimski pravnik Ciceron u djelu *De officiis*. U raspadu Svetog rimskog carstva germanskih naroda, Kant po uzoru na J. J. Rousseaua u djelu *Vječni mir* (1795) promoviše ideju nacionalnog prava, na osnovi ideje društvenog ugovora on izvodi novi pojam “građanskopravnog sastava”, koristeći rimskopravne institute u podjeli na nacionalno-ekonomsko (*ius civitatis*) i međunarodno (*ius gentium*).

Kantovsko određenje trećeg tipa – kosmopolitskog prava, ono je izraz kolektivne volje, a ne teoretskih modela filozofa; paralelno s filozofskom osnovom nacionalnog prava i njegove zasnovanosti na tradicijama *mos Gallicus* i *usus modernus* najvažnija je uloga getingenske pravne škole osnovane sredinom XVII stoljeća, koja odražava tadašnji slobodni duh Getingetskog univerziteta.

U Kantovoj filozofiji prava uz uticaj luteranske tradicije, prosvjetiteljstva i ideja Rousseaua, prisutni su i elementi rimskog prava vidljivi kroz brojne sentence i maksime rimskog prava, ali i učenja o pravu rimskih pravnika, posebno Ulpijana.

Neokantovci su nesumnjivo dominantna grupa u filozofskoj jurisprudenciji danas, osnivač je Rudolf Stammler (*Učenje o ispravnom pravu*), pa se u radu analiziraju vidljivi elementi najvećeg pravnog sustava antike u Kantovu učenju o pravu.

Ključne riječi: antika, Ciceron, filozofija prava, rimsko pravo, Ulpijan

Za moto ove rasprave uzeo sam riječi francuskog kancelara iz doba Luja XV stoljeća koji je izjavio: “Velike misije Rima još uvijek nisu ispunjene, on vlada u čitavom svijetu svojim razumom, pošto je prestao da vlada svojom vlašću”. (Henri Francois d’Aguessau, 1668–1751), dok je drugi mislilac dodao “Pravo je čovjekov razum” (Charles-Luis de Secondat Montesquieu, Duh zakona, knj. 1, gl. 3), a završio sv. Augustin: “Šta su kraljevstva bez pravde, ako ne velika razbojničke družine” (De Civitate Dei, IV, 4).

* Prof. dr. sc., Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, dzevad.drino@unze.ba

U uvodu ističem da je Kantova filozofija prava značajno oblikovana trajnim vrijednostima klasičnog i postklasičnog rimskog prava, pa mi je bio ugodan izazov tražiti elemente rimskog prava u Kantovoj filozofiji jer, kako je davno napisao Windelband (1988: 100), “svi mi koji filozofiramo u devetnaestom stoljeću jesmo učenici Kantovi”. Filozofija prava je dio opće filozofije, pripada praktičnoj filozofiji, istražuje umne principe kojima se usmjerava kretanje društva, ne tehniku! Kantovo razumijevanje prava saznajemo iz djela *Kritika praktičnog uma*, *Zasnivanje metafizike morala*, *Pravno-politički spisi* i *Metafizička načela nauke o pravu*.

Immanuel Kant (1724–1804) izrijekom navodi pravnu znanost kao jedan dio filozofije, u svojim radovima citira *Elementa Juris Civilis* iz 1728. godine i udžbenik za povijest rimskog prava Gustava Hugoa (1799), kao i Akenvalov, koji je korišten i na Pravnom fakultetu u Zagrebu, dok je Kantova podjela na *ius civitatis* – *ius gentium* i *ius cosmopoliticium* svakako rimskopravnog temelja. Doduše, izraz kosmopolitizam potiče od Diogena iz Sinope (oko 412–324. g. stare ere), slična shvatanja postoje i kod kiničara i stoičara, dok obrazovanje međunarodne države (Kantova *civitas gentium*) naposljetku obuhvata sve narode na zemlji.

Kritika praktičnog uma (1788) posvećena je pravu i etici. Pravu autor pripisuje dvojak značaj, regulatorni i zakonodavni, ali i ističe dostojanstvo, vrijednost i slobodu svakog čovjeka (*betont die Wurde, den Wert und die Freiheit jedes Menschen*). Osnovni zakon čistog praktičnog uma je etički (*Postupaj tako da maksima tvoje volje može u svakom trenutku istovremeno da vrijedi kao princip općeg zakonodavstva*) i u nastavku odmah dolazi na rimskopravni temelj – “ne čini nikome nepravo” (*neminem ledere*)! Etički zakon jeste kategorički imperativ, neko djelo je moralno samo ukoliko se čini uz poštovanje etičkog zakona, dok autonomija volje predstavlja izraz slobode, čovjek je slobodan ako se njegova volja određuje umom! *Metafizika morala* (1795) i *Ka vječnom umu* (1795) su traktati u kojima se vječni mir rješava na tlu prava i politike samo ako se shvata kao filozofska kategorija i kao dio filozofskog diskursa gdje se imperativ mira i imperativ prava zasnivaju na imperativu pravde – sama pravda je jedina legitimna osnova mira i prava.

Upravo njegovo četvrto djelo (*Metafizika morala*) govori o odnosu teorije i prakse u državnom pravu s osnovnim imperativom *Legibus pareamus, ut liberi maneamus* (da zakoni budu zakoni slobode), dok ustav izvire iz ujedinjene narodne volje i predstavlja *contractus originarius* (prvobitni ugovor, po Rousseau). U svojoj nauci o pravu Kant prvenstveno dopunjuje svoje učenje o moralnim dužnostima stavljajući im nasuprot “pravne dužnosti”; dok

su pravne dužnosti zasnovane na spoljašnjem zakonodavstvu, dotle moralne dužnosti počivaju na subjektivno postavljenim ciljevima. Pravne dužnosti zato naziva uskim i savršenim, dok su moralne dužnosti široke i nesavršene, i to zato što moralni zakon određuje maksime radnji, dok spoljašnji zakon određuje same radnje. Suglasno Kantu, Ronald Dworkin tvrdi da savremeno pravo ne sadrži samo norme koje se nalaze u međunarodnim ugovorima, običajima, ustavima, zakonima i sudskim presudama već uključuje i moralne principe koji predstavljaju najbolje moguće opravdanje za sve te norme (Dworkin, 1978: glave 2–3).

Kantov kategorički imperativ samo je dio njegove etičke teorije na kojoj je temeljio i izvodio svoju teoriju prava. On je poslije *Kritike praktičnog uma* imao namjeru da napiše načela nauke o pravu koja bi bila prvi dio metafizičke morala. Baveći se u ovome spisu odgovorima na pitanja “Šta je nauka o pravu?” i “Šta je pravo?”, on na samom početku određuje nauku o pravu kao dio nauke o moralu. Javno pravo dijeli Kant na tri vrste: državno pravo, međunarodno pravo i kosmopolitsko pravo. Država počiva na ideji prvobitnog ugovora i predstavlja građane podložne pravnim zakonima, dok postoje tri osnovna atributa građanina: sloboda, jednakost i građanska samostalnost, kao i tri osnovne državne vlasti: zakonodavna, izvršna i sudska.

Oko Kantove uloge u filozofiji prava postoje rasprave (Kozlić, 2015: 265). Profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu Ševko Kurtović navodi da je Kantovo ime u filozofiji prava “ime uz koje na ravnoj nozi stoji još samo nekoliko, ako je Hegel najveći povjesničar među filozofima, Kant je najveći pravnik među filozofima modernog doba” (Kurtović, 1996: 88, fusnota 21).

Po Ljubomiru Tadiću on je osnivač filozofije prava, mada ona *stricto sensu* započinje svoj istinski život tek s Hegelom – filozofija prava (u užem smislu) počinje 1821. godine s Hegelovim djelom *Osnovnim crtama filozofije prava ili prirodno pravo i osnove nauke o državi* (Tadić, 2006: 13, 17, 102); on ističe uticaj luteranske tradicije, prosvjetiteljstva i ideja J. J. Rousseaua na Kantovu filozofiju prava. U *Metafizičkim načelima nauke o pravu* (1779) odvojio je legalitet (vanjsko zakonodavstvo) od moraliteta (unutrašnje), a pravo ima za predmet samo ono što je spoljašnje u djelovanju. Ovaj najveći filozof njemačkog liberalizma, pristalica republikanskog predstavničkog sistema, prihvata i razrađuje trodiobu vlasti (Kresin, 2014: 197). Njegovo učenje o pravu (*Rechtlehre*) razlikuje prirodno stanje (*status naturalis*) i suprotstavljeno građansko stanje (*status civilis*) te razlikuje privatno i državno pravo (Kant, 1967: 49).

Među velikim misliocima koji su pripremili nastanak modernog pojma pravne države Kant zauzima posebno mjesto, on se smatra duhovnim ocem koncepta *Rechtsstaat*. Njegova idealna država podrazumijeva ljudsku slobodu, koja se preko zakona dovodi u sklad sa slobodom drugih. Unutrašnja sloboda ličnosti podrazumijeva sklad sa zakonima koje pojedinac sam prihvata, dok se spoljašnja sloboda odnosi na okolnost da pravo stvaraju sami pojedinci, odnosno građani, učestvujući u zakonodavnom procesu.

Gotovo cijeli posljednji period njegova života možemo opredijeliti kao filozofiju nacionalne države i prava – koristi učenje slobodarske getingenske škole,¹ a od romanista citira prije svega Huga (Gustav Hugo, 1764–1844). Hugo je “unio u nauku ideju samobitnoga razvoja prava”, pravo nema nacionalni karakter, dok Montesquieu, suprotno, posmatra pravo kao dio nacionalne kulture. Kant u svojim radovima predlaže osnovu univerzalnog filozofskog učenja o društvenom pravu i konstruiše tipologiju prava. Učenje Kanta i Huga uslovljeno je razvitkom u njegovoj filozofiji pojma nacije – Herder predlaže filozofiju nacije i prava kao elementa nacionalne kulture, nezavisno od države, Fichte slično, dok osnova učenja o nacionalnom pravu postepeno vodi k novim disciplinama: sociologiji prava i komparativnoj pravnoj historiji.

Hugo razvija Kantovsku filozofiju prava: nacionalno pravo je prije svega volja konkretnog društva i historijskog vremena, a ne bezuslovni slijed tradicije, a historijski metod postavlja na mjesto filozofskog metoda u dogmatskom izlaganju modernog rimskog prava. Spenserova formula pravde je Kantova formula, iako on nikada nije čitao Kanta, dok metafizička pravna škola počinje s Kantom, jasan je Pound (1996: 31).² Amerikanac Roscoe Pound, da se zadržimo na njemu, navodi da je Kant zadao odlučujući udarac filozofskoj jurisprudenciji koja je trajala dva vijeka – problem prava je pomirenje slobodnih volja. Princip pomoću kojeg se to pomirenje ostvaruje jest jednakost u slobodi volje, tj. primjena univerzalnog pravila na svaku radnju, što bi omogućila slobodnoj volji onoga koji djeluje da koegzistira sa slobodnom voljom ostalih. Čitav tok jurističke teorije XIX stoljeća bio je određen

¹ Getingenska pravna škola osnovana je sredinom XVII stoljeća, osnivač je Piter, on u *Izvorima državnog prava Njemačke* 1779. godine poziva na rekonstrukciju drevnog germanskog prava, dok Buner čisti njemačko pravo od rimskog prava.

² Roscoe Pound (1870–1964), jedan od najvećih američkih pravnika, osnivač američke sociološke jurisprudencije, bio je dekan Pravnog fakulteta Univerziteta Nebraska (1903–1911) i punih dvadeset godina dekan Pravnog fakulteta Harvard (1916–1936). Doktorirao je botaniku (1897) i pravo na Harvardu (1890), bio profesor prava na sveučilištima Northwestern 1907–1909. i Chicago 1909–1910. Profesor je na Harvardu 1910–1937, osnivač sociološke jurisprudencije, smatra se idejnim vođom i osnivačem tzv. harvardske sociološke pravne škole; kao botaničar, među ostalim, otkrio novu vrstu gljive, nazvane njemu u čast *Roscopoundia*. (Pound, 2013. – 2025.)

ovom koncepcijom. Kant je obilježio jednu epohu u filozofskoj jurisprudenciji, ništa manje nego Grotius – *Hugo de Grot*, otac međunarodnog i ratnog prava! (Pound, 2000: 196).

Vratimo se osnovnom zadatku rada; rimskopravne elemente u Kantovoj filozofiji prava nalazimo ponajviše u tri oblika:

- stoičkoj filozofiji,
- preuzimanju koncepcije pravednosti velikog rimskog pravника Ulpijana i
- upotrebom rimskopravnih sentenci i citatima rimskih književnika.

Krenimo redom.

Prvo

Epikurejstvo (Epikur, 341–271), skepticizam i stoicizam obilježavaju kraj grčke i početak rimske filozofije. Stoička filozofija je amalgam istočnjačkih duhovnih uticaja i kinizma – oni su proglasili prirodno pravo mjerilom svih važećih zakona, cio svijet je veliki polis (kosmopolis – zajednica bogova i ljudi), što je u osnovi i Kantova teza. Rimska *stoa* razvija se ponajviše kroz Seneku, ali se iskazuje u zanimljivom dijapazonu od roba Epikteta do imperatora Marka Aurelija, koji je prvi iskazao ideju ljudskog dostojanstva (*dignitas humana*). Ciceron (106–43. g. pr. n. e.) navodi da se vječni zakon (*lex aeterna*) i prirodni zakon (*lex naturalis*) poklapaju: prirodni postoji i prije pisanog zakona. Pored nepisanog prirodnog prava postoji *lex* (zakon) – “Mi smo svi robovi zakona, da bismo mogli biti slobodni.” (*De officiis*, III, 6, 28). Kant navodi kako pravo može biti i nepravedno, koristeći Ciceronovu konstrukciju *summum ius*, *summa iniuria* (najveće pravo, najveća nepravda), izrečenu u Ciceronovom djelu *O Dužnostima* (lat. *De Officiis*, I, X), ali je ono pravo “samo zato što je njegov smisao da bude pravedno” (Ciceron, 2006: 23). Zakoni i pravni sistemi nisu stvar prirode, već ljudsko djelo, pa je čuveni rezime stoičkog prirodnopravnog gledišta:

Instinski zakon je pravi um (*recta ratio*) u saglasnosti s Prirodom; on je univerzalan, nepromjenljiv i vječan. Ne mogu postojati različiti zakoni u Rimu i u Atini, ili različiti zakoni u sadašnjosti i u budućnosti, već će jedan vječni i nepromjenljiv zakon važiti za sve narode i za sva vremena. (Cicero, *De Republica* III, XII, 33, u: Hart, 2013: 17)

Kant navodi da je Ciceron u spekulativnoj filozofiji bio jedan od Platonovih učenika, a u etici jedan od stoičara: “stoičkoj sekti pripadaju Epiktet, Marcus Aurelius Antonius i Seneka, kao najslavniji.” (Kant, 1976: 42). Upoznavanje rimskih pravnika sa stoičkim prirodnim pravom započelo je oko 150. godine stare ere, omogućilo je da se arhaične šeme starog legislacionog sudskog građanskog postupka zamijene podesnijim tužbama novog formularnog procesa – tako je u rimskom *ius gentium* došlo je do spajanja stoičkog “općeg zakona” s rimskim praktično-pravnim pojmom *utilitas* (korist).

Upravo ovdje nalazimo vidljivu povezanost prava i filozofije; reforma sudskog postupka u starom Rimu poklapa se s boravkom stoičkog filozofa sinkretističkog perioda Panentija kod mladog Scipiona – tada nastaje moderniji formularni sudski postupak, s aktivnom ulogom državnog magistrata (Mojović, 2008: 120; Tadić, 2006: 43). Osnovu za rimsku jurisprudenciju donijela je Aristotelova formalna logika i učenje o silogizmu, kasnije stoička teologija i epikurejska shvatanja, što je doprinijelo preobrazbi klasičnog rimskog prava (“Ako je narod gospodar suda, gospodar je i države” – Aristotelov ustav atenski, u: Drino, 2021: 117–132).

Teoretičari idu dalje pa dr. Valida Repovac Nikšić navodi da se stoicizam, preobražen Ciceronovim idejama, uliva u etičko i pravno učenje kršćanstva, a autorica Martha Nussbaum, profesorica pravne etike na Pravnom fakultetu u Čikagu, nudi zanimljivu interpretaciju Kantove filozofije, pogotovo utjecaja stoičke škole na njegovu misao (Repovac-Nikšić, 1979: 80). Iako se Kant rijetko izravno poziva na stoičke filozofe, prema Nussbaum, vrijednosti stoicizma su značajno utjecale na oblikovanje njegovih ideja o kozmopolitizmu. Tekst *Vječni mir* jeste filozofski nacrt, to je iskrena i sveobuhvatna odbrana kozmopolitskih vrijednosti utemeljenih u stoičkoj filozofiji, smatra ova autorica.³

Aristotel u *Nikomahovoj etici* razlikuje pravednog po prirodi od pravednog na osnovu konvencije formalnog akta. Element koji je Aristotel zasnivao na prirodi, srednjovjekovni pravници na teologiji, pravници 17. stoljeća izvlačili iz razuma, a jusnaturalisti iz čovjekove prirode, Friedrich Carl von Savigny

³ Martha Craven Nussbaum (6. 5. 1947) američka je filozofkinja, diplomirala na Univerzitetu u New Yorku, a doktorirala na Harvardu, područje klasične filologije. Ona sama svoju filozofiju naziva neostoičkom i neoaristotelovskom. Važno je također istaći da je Nussbaum sudjelovala u UN-ovom projektu s Amartyom Senom na razvoju ljudskih sposobnosti, tačnije kritici pokazatelja BDP-a kao standarda života neke države. Raznorazni projekti su je ponajviše spojili s indijskom kulturom, gdje je također radila na obrazovanju žena i crpila nadahnuća za svoja djela uočavajući kulturne razlike i sličnosti, ali i bogatstvo jedne kulture. Članica je odbora za južnoazijske studije, pridružena članica Britanske akademije, redovna članica Američke akademije znanosti i umjetnosti, saradnica na više fakulteta, a redovna profesorica prava i etike na Sveučilištu u Chicagu. (Nussbaum, 2024).

(1779–1861) je htio da otkrije kroz povijest! Zato su historijska škola i metafizički tip filozofske škole bili dosta bliski, s tim što su prvi otkrivali pojam prava kroz historiju, a drugi preko logičke razrade jedne metafizički nađene ideje. Rudolf von Jhering (1818–1892) u djelu *Duh rimskog prava* navodi da je svrha tvorac cjelokupnog prava, pravo je stvarnost povezana s vrijednošću, podvlači Radbruch, pravo je kulturna pojava; time se s dualizma prelazi na trijalizam načina posmatranja, a taj trijalizam pravnu filozofiju pretvara u filozofiju pravne kulture. Ovaj pravac zasnovao je Emil Lask (Radbruch, 2016: 72).

Drugo – filozofske definicije

Kant, kao dobar poznavalac rimskog prava, temelji pravo na tri opća principa preuzeta od rimskog pravnika Ulpijana (170–228), jednog od posljednjih velikih rimskih pravnika klasičnog doba:

Honeste vivere – časno živjeti,

Neminem ledere – nikome ne činiti nepravdu i

Suum quique tribuere – svakom dati ono što mu pripada.

Ovaj posljednji princip prelazi u *lex iustitiae*, otuda i podjela prava na prirodno pravo i pozitivno (statutarno) pravo. Ulpijan je odredio jurisprudenciju kao “poznavanje božjih i ljudskih stvari, nauku o onome što je pravedno i nepravedno”, a juriste kao čuvare kulta pravde i poznavaoce dobra, odnosno ljude koji razlikuju pravično od nepravičnog. Ovi platonsko-aristotelovski-stoički pojmovi koji pravno i političko ne odvajaju od etičkog preživjeli su u odredbama najveće kodifikacije rimskog prava, Justinijanove *Corpus Iuris Civilis*, naročito *Digeste*, prema kojim se pravo sastoji u vještini dobrog i pravednog (*ars boni et aequi*), a pravda je u tome da se pošteno živi, drugome ne škodi i svakom njegovu pravo dodijeli (*honeste vivere, alterum non laedere suum quique tribuere*).

Prva knjiga *Digesta*, I titulus, navodi upravo Ulpijana:

De iustitia et iure

1. ULPIANUS libro primo institutionum luri operam daturum prius nesse oportet, unde nomen iuris descendat est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.

Cuius merito quis nos sacerdotes appetit: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito

discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.⁴ (Justinijanova Digesta, 2003: 65)

Nalazim da je je značajno napomenuti i da je Immanuel Kant (1724–1804) u svom djelu *Metaphysik der Sitten* (1797) utemeljio svoje učenje o pravu i na Ulpijanovim *praecepta iuris* elaborirajući opću podjelu pravnih dužnosti (*allgemeine Einteilung der Rechtspflichten*) kao samu jezgru svoje *Rechtslehre*. Kako vidimo, Kant je na autentičan način reinterpreterao izvorno značenje Ulpijanovih *tria praecepta*, sa svojim vlastitim moralnim i pravnim koncepcijama. Upravo Kantovo tumačenje Ulpijanovih definicija, udaljeno od srednjovjekovne strogo hijerarhijske paradigme, u značajnoj je mjeri obilježilo novovjekovna filozofska razmatranja o vrlini pravednosti kao etičkoj kategoriji sve do danas, nalaze autori Diselhorst, Manthe ili Höffe (Höffe, 1977: 17). Ulpijanove pravne zapovijedi kao tri u imperative pretočena “najslavnija načela zapadnog prava” (*die berühmtesten Prinzipien abendländischen Rechts*), “tri kategorička načela prava” (*drei kategorische Rechtsprinzipien*), u detalje slijede Kantovu misao. Ulpijanove pravne zapovijesti (*praecepta iuris*) vremenom su sve više postupno pretvarane u pravna načela (*principia iuris*), što je vidljivo u razlikama u interpretaciji u srednjem i novom vijeku.

Na tom tragu nedavno preminuli kolega dr. Marko Petrak, nastavnik rimskog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, nadovezujući se na navedenu problematiku, nalazi da je, koliko je do sada poznato, prvi pravnik koji je izvršio navedenu transformaciju pravnih zapovijedi (*praecepta iuris*) u pravna načela (*principia ili principes iuris*) bio znameniti oksfordski profesor rimskog prava italijanskog porijekla Albericus Gentilis (1552–1608), jedan od osnivača međunarodnog prava kao pravne discipline, u svom temeljnom djelu *De jure belli*.⁵

⁴ I poglavlje: O pravičnosti i pravu

1. ULPIJAN, iz prve knjige Institucija. Onaj koji se posvetio pravnim poslovima treba najpre da zna odakle potiče naziv “pravo” (lat. ius). Dakle nazvano je po pravičnosti (lat. iustitia); jer, kako je Celz lepo protumačio, pravo je vještina (nauka) o dobrom i jednakom (pravičnom)

Zato s razlogom neko treba da nas zove sveštenicima, jer odajemo počast pravdi i propovedamo znanje o dobrom i jednakom, razdvajajući pravično od nepravičnog, razlikujući dozvoljeno od nedozvoljenog, nastojeći da ljude učinimo dobrim, ne samo strahom od kazni nego i istinskim nagradama radi podsticaja da nešto učine, težeći (tako), ako se ne varam, istinskoj a ne lažnoj filozofiji.

⁵ Albericus Gentilis (Ancona 1552 – London 1608), 1579. g. prima protestantizam i već je 1581. g. lektor na Oxfordu, a od 1587. g. profesor građanskog prava. Izdavanjem djela *De iure belli* 1588. godine (*De legationibus libri tres*, Carnegie ed., prev. Gordon J. Lang, 1924, drugo izdanje je u prijevodu Johna C. Rolfea iz 1933. g., prvi dio knjige objavljen je 1588. g., a drugi i treći 1589. g.) svrstava se u osnivače međunarodnog prava. U raspravama ko je prvi osnivač – Gentile ili Grotius (Hugo de Grot, Delft 1585 – Rostok, 1643), savremeniji autori (Reiger, Nussbaum, Haggemacher) skreću pažnju na

On smatra da je (re)interpretacija načela *alterum non laedere* od strane prosvjetiteljskih filozofa i pripadnika škole prirodnog prava kao što su Samuel Pufendorf (1632–1694) i Christian Wolff (1679–1754), jednako kao i od samog Kanta, u značajnoj mjeri uticala na moderno deliktno pravo, pri čemu se poziva na istraživanja pravnog komparativiste Reinharda Zimmermanna. (Petrak, 2007: 955, *passim*)

Treće

Misli bez sadržaja jesu prazne, opažaji bez pojmova jesu slijepi (Kant, 1984: 73), *ibi ius ibi remedium* – tamo gdje je pravo, tamo je i zaštita, temeljno je načelo koje služi negaciji i ograničenju prava, čak i onog na pobunu! Stoga Kant koristi brojne rimskopravne regule i sentence, poseže za rimskopravnim pojmom *laesio* kojim pojašnjava posezanje za svojinom (Kant, 1967: 49 i d.),⁶ uz citiranje rimskih književnika, ponajviše poeta. Tako obilato koristi Ovidijeve stihove iz *Metamorfoza*. Evo nekih sentenci:

Ostvarenje Kantovog apela ljudima da skupe hrabrost i počnu se služiti vlastitim razumom – u spisu “Odgovor na pitanje: Šta je prosvijećenost?” (1784) – *Sapere aude*... veoma je udobno biti nezreo! *Sapere aude* je latinski izraz koji znači usudi se znati (tj. “imaj hrabrosti koristiti svoj vlastiti um, bez tuđeg vodstva”) i tiče se razlike između slobodne javne upotrebe uma nasuprot privatnom potčinjavanju. Frazu je prvi koristio rimski pjesnik Horacije u *Pismima* (20. g. pr. n. e.), mada se ova fraza poistovjećuje s Kantom, koji ju je uzeo kao moto za prosvjetiteljstvo u svom eseju. Kao filozof, Kant je tvrdio da je fraza *sapere aude* krilatica za cijeli period prosvjetiteljstva i koristio ju je da bi razvio svoje teorije za primjenu razuma u javnim sferama ljudskog života.

Salus publica suprema lex esto – “opće dobro” ili spas države i narodno dobro najviši je zakon, “*Salus populi suprema lex esto*” (Ciceron, *De legibus*, III, 3, 8). U djelu *De republica* on citira Platona dvadesetak puta, a u kasnijim djelima samo Aristotela, kojeg inače navodi neuporedivo manje nego Platona.

Hana Arendt (1906–1975) u ogledu “Istina i politika” (Arendt, 1994: 15) navodi mjesta iz *Vječnog mira* kojima Kant precizira, ali i ublažava i

to da je Grotius čak pozajmio i nekoliko pogrešnih navoda Gentilea u citiranju klasičnih izvora u svom djelu *De jure belli ac pacis* (Carnegie ed., 1925. g. prevodilac F. Kelsey je preveo izdanje iz 1646. g.), dok sam Grotius navodi da je čitao Gentilisa u zatvoru 1619. godine. Profesor Vladimir Đuro Degan u svom udžbeniku *Međunarodno pravo* uopće ne spominje Gentilisa i označava Grotiusa kao utemeljitelja ove grane prava (Degan, 2013: 36–39).

⁶ O rimskopravnom pojmu *laesio* (*laesio enormis*) vidi u radu: Horvat, 1998.

relativizira značenje one poslovice o značaju ostvarivanja pravde bez obzira na posljedice; radi se o reguli – *Fiat iustitia, et pereat mundus* – “Neka Pravda bude zadovoljena, pa makar svijet i propao”. Kant kaže da se ova poslovice može protumačiti kao: “Pravda će pobijediti čak i ako kao posljedica propadnu svi nitkovi ovoga svijeta.”

Ideja prava pak ne može biti ništa drugo nego Pravda – *Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius iustitia quam ius* (Pravo potiče od pravde, kao od svoje majke: prema tome, prije je nastala Pravda od prava – glosa iz *Justinijanovih Digesta*, 1.1.1.) “To je odvažno pravno načelo koje staje odlučno na put krivudanjima lukavstva i nasilja, a svijet neće nikako propasti ako u njemu bude manje hrđavih ljudi.” (Kant, 1974: 162)

Na koncu, pravnik (juristu) Kant upozorava i podsjeća na to da su njegov simbol terazije prava, ali da uz njih još ide i mač pravde, te da se pravnik obično služi ovim posljednjim stavljajući i njega na jedan tas terazija, pa nastavlja: “Jurist, koji po svom moralu nije istovremeno i filozof, u najvećem je iskušenju da tako i postupi, jer njegova je dužnost samo da primjenjuje postojeće zakone, a ne da ispita treba li ih usavršiti.” (Kant, 2000: 35).

Zaključak

Kant je po mnogima osnivač filozofije prava. Uz uticaj luteranske tradicije, prosvjetiteljstva i ideja J. J. Rousseaua (1712–1778), vidljivi su i rimsko-pravni elementi njegova nauka. Kant u filozofiju donosi promjene; juristička teorija prava počinje njime, početak metafizičke i u izvjesnom smislu, historijske jurisprudencije XIX stoljeća vezan je za njegovo djelo. Ustanovio je metafizička načela nauke o pravu, odvojio legalitet (vanjsko zakonodavstvo) od moraliteta (unutrašnje); pravo ima za predmet samo ono što je spoljašnje u djelovanju; ovaj najveći filozof njemačkog liberalizma, pristalica republikanskog predstavničkog sistema, prihvata trodiobu vlasti. Arhitektonika javnoga prava kod Kanta – državno, međunarodno i kosmopolitsko pravo u toj mjeri čini trijalistički sklop tako da su sazdani kao jedna cjelina da je Kant opravdano i upečatljivo mogao reći da, “ako među te tri moguće forme pravnog stanja samo jednoj nedostaje princip koji pomoću zakona ograničava spoljašnju slobodu, zgrada svih ostalih mora neizbežno biti potkopana i najzad se srušiti” (Basta, 2001: 91, 112). Kant je postao dio filozofske misli vremena tako temeljito da su sve značajne škole – metafizička, engleski utilitaristi, historijska škola i pozitivisti – došli na njegovu poziciju kada je riječ o svrsi prava, iako iz različitih razloga i na različite načine.

Neokantovci su dominantna grupa u filozofskoj jurisprudenciji danas (Pound, 2000: 77). Osnivač je Rudolf Stammler (1856–1938, njemački filozof i pravnik, profesor na univerzitetima u Marburgu, Giessenu, Berlinu i Haleu, djelo *Učenje o ispravnom pravu*), dok je kasnijim neohegelijancima vođa Joseph Koler, a filozofija velikog Gustava Radbrucha zasniva se na neokantovskoj teoriji filozofije vrijednosti. Po osnovi akademsko-profesorskoga angažmana, radeći, među ostalim, u Königsbergu i Heidelbergu, ne treba se čuditi što se Radbruchova pravna filozofija temelji na hajdelberškoj (badenskoj) jugozapadnonjemačkoj varijanti neokantizma (npr. Heinrich Rickert, Wilhelm Windelband, Ernst Troeltsch, Emil Lask), koja uz marburšku varijantu (npr. Paul Natorp, Ernst Cassirer, Hermann Cohen) predstavlja dva temeljna smjera neokantizma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Neki autori uzimaju u obzir i getinske i neofrizijske varijante neokantizma koje pronalazimo kod Jakoba Friedricha Friesa i Leonarda Nelsona, što sve skupa čini Kanta značajnim orijentiranjem moderne društvene misli uopće.

Na filozofskim postavkama Kanta zasnovan je i pokret “Povratak Kantu” (*Zurück zu Kant*), koji se razvijao početkom XX stoljeća, tako da nije pretjerivanje kada H. S. Chamberlain (1855–1927) uzvikuje: “U djelu ovoga muža leži najveća revolucionarna sila svjetske historije!” Lesing je 1743. g. napisao čuveni epigram:

“Kant se laća teškog posla
Svijetu radi pouke:
On cijeni žive sile
Ali svoje ne umije da cijeni.” (Popović, 1924: 12, 24)
Uz zvjezdano nebo iznad mene i moralni zakon u meni.

Literatura

- Arent, Hana. *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd 1994.
- Augustin, Aurelije. *De civitate Dei*, I–III, prev. T. Ladan, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1995–1996.
- Babić, Mile. *Hegelova filozofija prava: država i religija u Hegelovoj filozofiji prava*, University Press, Sarajevo 2010.
- Babić, fra Mile. *Temeljna pitanja suvremene filozofije*, University Press – Plejada, Sarajevo – Zagreb 2017.
- Barišić, Pavo. *Kantova filozofija prava i kreposti. Immanuel Kant, Metafizika čudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Basta, Danilo. *Večni mir i carstvo slobode*, Plato, Beograd 2001.
- Cavallar, Georg. *Pax Kantiana – Systematisch-historische Untersuchung des Entwurfs ‘Zum Ewigen Frieden’ (1795) von Immanuel Kant*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar 1992.

- Cavallar, Georg. *Kants Embedded Cosmopolitanism: History, Philosophy and Education Citizens for World*, Walter de Gruyter, Berlin 2015.
- Ciceron, Marko Tulije. *Filozofski spisi*, prev. B. Gavella i V. Tomović, Matica srpska, Novi Sad 1978.
- Ciceron. *Libri politici*, Demetra, Zagreb 1995.
- Ciceron, Marko Tulije. *O dužnostima*, Nova Akropola, Zagreb 2006.
- Degan, Vladimir Đuro. *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb 2011.
- Drino, Dževad. *Drevno pravo / Ancient Law*, Pravni fakultet u Zenici, Zenica 2021.
- Dworkin, Ronald. *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press 1978.
- Đurić, Miloš. Kantova etika i pravna filozofija, u: *Izabrani spisi*, knjiga III, Službeni list SRJ, Beograd 1997.
- Hart, Herbert. *Pojam prava*, prev. D. Vranjanac i G. Dajović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu – Službeni glasnik, Beograd 2013.
- Horvat, Marijan. Prekomjerno oštećenje (*laesio enormis*), u: *Hrestomatija rimskog prava*, sv. 1., Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1998, 151–192.
- Justinijanova Digesta*, knj. 1. drugo izdanje, prev. A. Malenica, Službeni glasnik, Beograd 2003.
- Filozofski leksikon*, ur. Stipe Kutleša, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2013.
- Höffe, Otfried ur. *Über John Rawls' Theorie der Gerechtigkeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1977.
- Kaluđerović, Željko. *Helensko poimanje pravde*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 2010.
- Kant, Immanuel. *Metafizika čudoređa*, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.
- Kant, Immanuel. *Kritika moći suđenja*, prev. N. Popović, BIGZ – Kultura, Beograd 1975.
- Kant, Immanuel. *Večni mir, Um i sloboda*, prev. D. Basta, Ideje, Beograd 1974.
- Kant, Immanuel. *Logika*, prev. V. Marić, Grafos, Beograd 1976.
- Kant, Immanuel. *Kritika praktičnog uma*, prev. D. Basta, BIGZ, Beograd 1979.
- Kant, Immanuel. *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd 1981.
- Kant, Immanuel. *Kritika čistog uma*, Matica Hrvatska, Zagreb 1984.
- Kant, Immanuel. *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1993.
- Kant, Immanuel. *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Metaphysik der Sitten. Erster Teil*. Felix Meiner, Hamburg 1988.
- Kant, Immanuel. *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb 2000.
- Kozlić, Spahija. *Filozofija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2015.
- Kresin, Aleksej V. Nemecka filozofija nacionalnoga prava v konce XVIII – načale XIX v. i transformacija juridičkog nauki, *Naučnij ežegodnik Instituta filosofii i prava Uraljskogo otdelenija Rossijskoj akademiji nauk* 14, 2014, 197–209.
- Kurtović, Ševko. Kant: Moral i pravo otpora, *Politička misao* XXXIII (4), 1996, 84–122.
- Mojović, Nikola. *Sudski postupak u rimskom pravu*, Besjeda, Banja Luka 2008.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat. *Duh zakona*, Demetra, Zagreb 2003.
- Nussbaum, Martha C. *Terapija žudnje: Teorija i praksa u helenističkoj etici*, Mizantrop, Zagreb 2009.
- Nussbaum, Martha C. *Ancient Philosophy Civic Education and liberal Humanism*, Burman&Myreboe, Stockholm 2019.
- Nussbaum, Martha C. *The University of Chicago*. <https://philosophy.uchicago.edu/faculty/nussbaum> (1. 6. 2024).

- Petrak, Marko. Kritika teorije o samopomoći kao prvobitnom obliku pravne zaštite (selbsthilfetheorie), *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 56 (5), 2006, 1249–1287.
- Petrak, Marko. Recepcija Ulpijanove definicije pravednosti u hrvatskim srednjovjekovnim izvorima, *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 57 (6), 2007, 955–978.
- Paund, Rosko. *Uvod u filozofiju prava*, prev. Nikola S. Krznarić, CID, Podgorica 1996.
- Pound, Roscoe. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pound-roscoe> (1. 6. 2024).
- Pound, Roscoe. *Jurisprudencija*, I–III, CID, Podgorica 2000.
- Popović, Nikola M. *Život Immanuel Kanta – o savremenoj filozofiji – o inteligenciji kod čoveka. Tri predavanja iz filozofije*, IK Napredak, Beograd 1924.
- Radbruch, Gustav. *Filozofija prava*, prev. D. Guteša, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2006.
- Repovac-Nikšić, Valida. *Teorijske rasprave o kozmopolitizmu*, FPN Sarajevo, Sarajevo 1979.
- Tadić, Ljubomir. *Filozofija prava*, Izabrana dela, tom 1, Zavod za udžbenike Beograd – Službeni glasnik, Beograd 2006.
- Windelband, Wilhelm. *Povijest filozofije I–II*, prev. N. Šasel, D. Grlić, D. Pejović, Naprijed, Zagreb 1988.

ELEMENTS OF ROMAN LAW IN KANT'S PHILOSOPHY OF LAW

Summary: If ancient Greece is the homeland of philosophy and politics, then ancient Rome is the birthplace of jurisprudence (*iuris prudentiae*), the philosophy of law begins its true life with Hegel, but the period of precritical philosophy of law, with the central concept of justice towards the reflection of law in which subjectivity has a constitutive meaning, undoubtedly comes with Kants philosophy.

Kants philosophy of law was significantly shaped by the enduring values of philosophical trends and schools that were present in Rome; above all, the school of Stoicism, but also the principles of the school of natural law, which were elaborated by the Roman jurist Cicero in the work *De officiis*.

In the disintegration of the Holy Roman Empire of the Germanic peoples, Kant, following the example of Rousseau in the work "Perpetual Peace" (1795), promotes the idea of national law, based on the idea of a social contract, he derives a new concept of civil-legal composition, using Roman legal institutes in the division into national-economic (*ius civitatis*) and international law (*ius gentium*).

Kant's determination of the third type – cosmopolitan law, law is an expression of the collective will, not the theoretical models of philosophers; parallel to the philosophical basis of national law and its basis on the traditions of *Mos Gallicus* and *Usus modernus*, the most important role is the Göttingen School of Law, founded in the middle of the 17th century, which reflects the then free spirit of Göttingen University.

In Kants philosophy of law, along with the influence of the Lutheran tradition, the enlightenment and Rousseaus ideas, there are also elements of Roman law visible through numerous sentences and maxims of Roman law, as well as the teachings of Roman jurists, especially Ulpian.

Neo-Kantians are undoubtedly the dominant group in philosophical jurisprudence today, the founder is Rudolf Stammler ("Teaching on Correct Law"), so the paper analyzes the visible elements of the largest legal system of antiquity in Kants teaching of law.

Keywords: antiquity, Cicero, philosophy of law, Roman law, Ulpian